

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
HITTUDOMÁNYI KAR

Gájer László

**XIII. Leó pápa megnyilatkozásainak filozófiatörténeti
előzményei (Különös tekintettel a vallásszabadságra)**

Dissertatio ad Doctoratum

Témavezető: DDr. Rokay Zoltán

Budapest 2013

Vizsgálódásom egy olyan kor egyházi tanítását vette górcső alá, amikor az Egyház, nem először a történelem során, tudatosan kezdett el olyan kérdésekkel foglalkozni, melyek a társadalomban való léte és az államban tanúsítható helyes magatartása kapcsán merültek fel. XIII. Leó pápa uralkodásának ideje (1878-1903) meghatározó fontosságú ebből a szempontból. Dolgozatomban az elmúlt századforduló állami berendezkedés megítélésére vonatkozó katolikus tanítását vizsgáltam meg.

Ahhoz, hogy ezt az egyházi tanítást szabatosan bemutassam, a dolgozat első harmadában ismertettem a katolikus gondolkodás forrásait és a kor államfilozófiáját meghatározó egyes korábbi gondolkodók nézeteit is. A keresztény államfilozófia megértéséhez a Szentírásnak, egyes egyházatyáknak (főleg Szent Ágoston) és a keresztény középkor egyes szerzőinek (főleg Aquinói Szent Tamás) legalább részleges ismerete szükséges a kérdés vonatkozásában. A modern államok önértelmezésének megértéséhez pedig szükséges ismernünk a felvilágosodás, a francia forradalom és a korai emberi jogi hagyományok nyomán létrejövő filozófiai irányzatokat. (Mindezeket Hugo Grotius, John Locke és Immanuel Kant gondolatainak bemutatásával próbáltam meg körüljárni, de rövid kitérőben reflektáltam az amerikai emberi jogi fejlődés hatásaira is.)

A téma meglehetősen szerteágazó, nehéz szisztematikusan rendezni azt. Ezért vezérfonalként a jobb áttekintéséhez a vallásszabadság eszméje szolgált, amely ennek a dolgozatnak a rendező szempontja kívánt lenni. Az Egyház és az állam korabeli viszonyát a vallás társadalmon belüli értékelésének szempontja alapján dolgoztam fel. A vallás szempontja lehetővé tette a vallásszabadság joga egyházi, illetve állami értelmezésének bemutatását. Ehhez szükséges volt részben ismertetni XIII. Leó pápának az emberi szabadságról való általános, majd pedig az egyes szabadságjogokról szóló konkrét tanítását is. Egy teljesebb kép kialakítása végett kitértem az Egyház demokráciához való hozzáállásának értékelésére is. A demokráciának, mint államformának a szabadság mind teljesebb megvalósítása a célja. Ezért az egyes emberi jogok szerepe egy demokráciában hangsúlyosabbá válik. Mivel a szabadságjogok és különösen a vallásszabadság megvalósulása az állam hozzáállásától függ, az egyes államok Egyházzal szembeni baráti, vagy éppen ellenséges hozzáállása egyáltalán nem közömbös a kérdés vizsgálata kapcsán.

A gondolatmenet éppen ezért szükségessé tette egyes történelmi körülmények ismertetését is. Az egyes gondolatokat egy történelmi kontextusban tudjuk mélyebben megérteni. Különösen igaz lehet ez akkor, ha a vallás helyzetét egy állam életén belül próbáljuk vizsgálni. Az állam berendezkedése, amely mindig egy történelmi helyzet függvénye is, nagyban befolyásolja ugyanis az adott állam valláshoz való viszonyát.

Témám tehát az Egyház és az állam kapcsolatának vizsgálata egy történelmi korban, a XIX. század végén és a XX. század elején. Ennek a vizsgálódásnak a vallás társadalmi helyzete és

megítélése volt a tárgyalási szempontja. A mélyebb megértéshez szükséges volt egyes filozófiai és teológiatörténeti előzmények bemutatása, de magának az adott kor történelmi háttérének ismertetése is. A bemutatott szempontok alapján kialakult munkamódszer eredményeként levont következtetéseimet és állításaimat alább foglalom össze.

Állítom, hogy az állam és Egyház megváltozó kapcsolatának háttérében a hatalom eredetének eltérő értelmezési modelljei között létrejövő különbségek álltak. Az egyházi tanítás a hatalom eredetét és végső forrását egyedül Istenben kereste. Ez a felfogás Szent Geláziusz pápa (494-496) tanításán alapszik. (Vö. *De anathematis vinculo*, 494.) Ezzel szemben a protestáns államfilozófiák, majd a felvilágosodás korában megjelenő irányzatok a hatalmat egyre inkább a népre vezették vissza. Szerintük a hatalom első és közvetlen forrása a nép, amely átruházza az uralkodóra a hatalmat, de attól éppen ezért tetszése szerint vissza is veheti. Ez utóbbi megközelítés teret adhat mindenféle lázadásnak és forradalomnak is.

A hatalom eredetének eltérő értelmezése mögött meghúzódik a felségiség (szuverenitás) fogalmának módosuló jelentése is. A szuverenitás elvét Jean Bodinus (1530-1596), francia politikai gondolkodó fogalmazta meg először szabatosan (vö. *De la République*, 1577). A szuverenitás szerinte egy közösségben az állampolgárok/alattvalók felett gyakorolt legmagasabb, abszolút és örökös hatalom. Az így felfogott állam kifelé független, befelé pedig mindent alárendel saját hatalmának. Hugo Grotius (1683-1645) már használta a népfenség elve kifejezést, amelyet a barokk skolasztikából, elsősorban Suareztól és Bellarmintól kölcsönzött. Ezek a gondolkodók abban az értelemben használták a népszuverenitás fogalmát, hogy annak tartalmát tekintve a hatalmat Istentől eredeztették. De azt az ő értelmezésükben a nép kapja Istentől, és az adja aztán tovább az uralkodónak. Mivel a szuverenitás Bodinus-féle megközelítése az abszolutista állam kialakulásának kedvezett, ezért azzal szemben Jean-Jaques Rousseau (1712-1778) alakította ki a szuverenitás elvének egy másik olvasatát, részben az előbbi ellenhatásaként. Szerinte a hatalom a nép egészénél van. A nép birtokolja a hatalmat, és az hivatott annak gyakorlására is. A fent vázolt folyamat során a hatalom végső forrásává Isten helyett a nép vált.

A keresztény teológiában és filozófiában voltak elméletek, melyek szerint az államhatalommal együtt természetesen kialakul egy szerv, amely a hatalmat hordozza (király, vezető, stb.), amelyet a nép elismer, és amelyre így a hatalom Istentől közvetlenül átszáll. (Vö. *designatio* elmélete.) A nép ebben az elméletben nem birtokolja a hatalmat, csupán annak hordozóját jelöli ki, aki a hatalmat Istentől kapja. (Képviselői többek között Hertling, Cathrein, Kiefl.) Egy másik keresztény elmélet szerint a hatalom eredeti hordozója az állammal egyesült nép egésze, amely a hatalmat az annak hordozására alkalmas szervnek kifejezetten, vagy

hallgatólagosan átadja. (Vö. *delegatio* elmélete, melynek képviselői többek között Suarez, Tischleder, vagy Messner voltak.) Ez utóbbi elmélet képviselői sem tanították soha a Rousseau által hirdetett népfelség elvét. Hiszen az egyházi tanítás szerint a nép a hatalmat soha nem teremti meg saját maga, szuverén módon, hanem azt az állam létesülésével egyidejűleg a hatalom végső hordozójától, Istentől kapja. Az államhatalom eredeti birtokosa a természetjognál fogva a nép egésze, amely a hatalmat nem önmaga, hanem megbízottja által látja el, hatalmának végső forrása pedig maga Isten.¹ A népfelség elvének felvilágosodás kori értelmezései elszakították a hatalmat annak végső forrásától, Istentől. Ennek gyakorlati következményei lettek a társadalom deszakralizálása, majd szekularizációja, valamint az Egyház társadalmi szerepvállalásának korlátozása. XIII. Leó pápa nem habozott újra és újra hangsúlyozni a hatalom isteni eredetét, különösen akkor, amikor a hatalom megváltozott értelmezésének gyakorlati következményeit mutatta be. A hatalom eredetét hangsúlyozta az állam és az Egyház viszonyát elemző írásaiban (*Diuturnum illud*, 1881; *Quod apostolicis muneris*, 1878; *Immortale Dei*, 1885), az emberi szabadságról szóló körlevelében (*Libertas*, 1888) és a keresztények állampolgári kötelezettségeit leíró enciklikájában (*Sapientiae christianae*, 1890) is.

Állítom továbbá, hogy a fent bemutatott elvi változások következtében alapvetően alakult át az egyes államok és az Egyház kapcsolata. A kialakuló nemzetállamokban az Egyházat ugyanis egyre inkább egy szervezetnek tartották a sok közül. Ez a szervezet – ebben a felfogásban – egy volt a sok más egyesület és alakulat között, amelyek az egyes államokban működtek. Egyre kevésbé élvezhetett bármilyen kedvezményeket, vagy előjogokat. Az Egyház hatalma a modern államban már nem önálló, hanem alá van rendelve az állam mindenre kiterjedő hatalmának, és az állam szolgálatában kell, hogy álljon. Szolgálnia kell az államot, még hozzá úgy, ahogy az az állam vezetőinek megfelel. Az újkori felfogásban megtört az állam és az Egyház Konstantin óta kialakult szerves egysége. Az Egyház és az állam hatalma többé nem volt korrelatív, a modern állam pedig nem egyszer korlátozta az Egyház szuverenitását.

Az egyházi tanításban, mint láttuk, minden hatalom Istentől ered. Ez vonatkozik az egyházi és az állami hatalomra egyaránt. Az egyházi hatalmat azért alapította Isten, hogy a lelkek felett uralkodjék, az állami hatalmat pedig azért, hogy az evilági javak felett rendelkezzen. A két hatalom eredete egy, és céljaik is szorosan összefüggenek egymással. A két hatalom ugyan önálló, az egyházi hatalom mégis nagyobb, mert a célja is nagyobb és egyetemesebb.

A világi hatalom célja a közjó megteremtése. A társadalom azért jött létre, mert a közjót egy társadalomban jobban elő lehet mozdítani, mint az egyén életében, vagy esetleg kisebb

¹ Vö. KECSKÉS P., *A keresztény társadalomszemlélet irányelvei*, Jel Kiadó, Budapest 2001, 103-104.

közösségekben. Az ember kiteljesedéséhez tehát hozzá tartozik az, hogy társadalomban él, hiszen ebben a közösségben érheti el saját javát. A társadalom a közjó őrzője kell, hogy legyen. A közjó azt jelenti, hogy a közösség mindazokkal a javakkal és értékekkel rendelkezik, amelyek sajátos tökéletességéhez eljuttatják, de abban is áll, hogy az állam a saját tagjait is hozzásegíti ehhez a tökéletességhez, hiszen elsősorban ezért létezik.² Az állam java a legátfogóbb közjó, ami azt jelenti, hogy benne minden olyan érték megvalósul, amely a teljes emberi élethez szükséges, és hogy minden állampolgárnak biztosítja az abban való részesedést, ezáltal tökéletes emberséghez segítve őket. (Éppen ezért a közjó elsődlegesnek kell, hogy mutakozzék az egyéni jóval szemben: a közösség tagjainak pedig nem egyszer a közjó érdekében le kell mondaniuk egyes egyéni javaikról.)

A hagyományos egyházi tanításban az Egyház szerepe éppen az, hogy a társadalomban segítse elő a közjó megvalósulását. Isten akarata ugyanis az, hogy a társadalomban egyesek – az egész társadalom java érdekében – parancsolnak, másoknak pedig kötelességük az engedelmesség úgy, mintha Istennek engedelmeskednének, ahogy a példaként felhozott régi keresztények is tették.³ Leó pápa az *Immortale Dei*-ben fejtette ki, hogy az Egyházat, melyet Isten alapított, a közéletből, a törvényhozásból, az ifjúság neveléséből és a családi élet területéről nem lehet kizárni, mert ez ismét tévedést, az igazságtól való eltérést hozná magával. Jól felépített állam, tehát vallás nélkül nem létezhet.⁴ Az Egyház jelenléte a társadalomban a közjó megvalósulását mozdítja elő. Ha a társadalomból számúzik az Egyház hatékony jelenlétét, akkor azzal a társadalom javát és békéjét ássák alá. Az Egyház társadalmi jelenléte őrzi meg egyedül a társadalom épségét. Az Egyházat a saját területén alárendelni a polgári hatalomnak azt jelentené, hogy felforgatjuk a rendet, mert a természetfelettit alárendeljük a természetesnek. Az Egyházat nem szabad számúzni a társadalomból, sőt annak inkább minden kedvezményt és kiváltságot meg kell adni ahhoz, hogy a küldetését betölthesse, és ezzel együtt az államban a közjó megvalósítását elősegítse – tanította Leó pápa. Mivel igazság a lényegénél fogva csak egy van, ezért vallás és Egyház is csak egy lehet. Az igazság teljessége ugyanis a Katolikus Egyházban áll fenn. Így az államnak, amennyire csak lehetséges, támogatnia kell a Katolikus Egyházat éppen azért, hogy ugyanez az állam a saját céljait el tudja érni.

Állítom tehát, hogy alapvető törés alakult ki az Egyháznak az államban betöltött szerepét illetően. Míg az egyházi felfogás a katolikus államvallás megvalósítását tartotta ideálisnak, addig az

² Vö. NELL-BREUNING, O., VON., *Közjó*, in BRUGGER, W. (szerk.), *Filozófiai lexikon*, Szent István Társulat, Budapest 2005, 253.

³ Vö. *Dinturnum illud*, in ASS 14 (1881) 5-7.

⁴ „*Bene morata civitas esse, sublata religione, non potest.*” ASS 18 (1885) 172.

egyes államok akár az állam és Egyház teljes szétválasztását és az Egyház magánéletbe való kényszerítését szorgalmazták.

Az állam és az Egyház kapcsolatának kérdése elvi alapokon áll. Az egyes felfogásbeli különbségek mélyebb eltéréseket jelölnek. Itt elsősorban az ember szabadságának értelmezése körüli eltérésekre, és ebből fakadóan az egyes szabadságjogok eltérő értelmezéséből fakadó különbségekre gondolok. Mindezek háttérében – nézetem szerint – meghúzódik a természetjog fogalmának módosuló értelmezése is.

XIII. Leó pápa az emberi szabadságról szóló tanítását a *Libertas* (1888) kezdetű körlevelében fejtette ki. A körlevél a keresztények és az állampolgárok gondolati- és vallásszabadságának egyes aspektusaival is foglalkozik. Gondolatmenete arra épül, hogy egyedül az ember olyan kitüntetett létező a világon, aki értelemmel rendelkezik. Értelmes természetből következik, hogy meg tudja ítélni a jót és a rosszat, így választani tud jó és rossz között. Az értelmes természet, egyben implikálja az ember személy-voltának másik jellemzőjét, a szabadságot. Az embernek szellemi és halhatatlan lelke van, ezért minden egyes emberi személy, vagyis önmagában fennálló, értelmes létező, önmagát határozhatja el a cselekvésre. Egyedül az ember képes ugyanis önmagát felfogni önálló létezőként.⁵ A cselekvés területén az ember rendeltetése az erkölcsi rend betartása és az, hogy Istennek szabadon alávesse magát. A szabad cselekvésnek meg kell egyeznie az erkölcsi szabály által előírtakkal. A szabadságjogok nem lehetnek korlátlanok, hanem valamihez igazodniuk kell. Az igazodás mértéke a helyes észben (*recta ratio*) található. Az ész, megismerve Isten akaratát képes megmutatni az akarat számára a helyes cselekvés mibenlétét.⁶ A cselekvésem tárgya akkor lehet egyben a helyes akarat tárgya, ha megfelel saját céljának, melyet az értelem képes felismerni.⁷ A helyes emberi szabadság tehát nem abszolút szabadság, hanem szabadság a jóra, vagyis szabadság arra, hogy az ember az értelem által megismert igazságnak szabadon alávesse magát.

Állítom, hogy a szabadság ilyen keresztény felfogása hatással van az egyes szabadságjogok értelmezésére is. Ezek jelentései Leó pápa írásaiban eltérnek a kor szabadságértelmezésétől. Elsőként a vallásszabadság szélsőséges értelmezéséről írt, amely abban áll, hogy mindenki azt a vallást követi, ami éppen neki tetszik, vagy éppen egyik vallást sem követi. Ez azonban ellenkezik

⁵ Vö. CATHREIN, *Erkölsbölcselet I.*, 20.

⁶ Vö. „Ratio dicitur recta non ex eo, quod obiectum proponit, sed ut proponit obiectum voluntati proportionatum.” IBRÁNYI F., *Ethica secundum S. Thomam et Kant*, Collegio Angelico, Roma 1931, 39.

Valamint vö. „Libertas igitur si in voluntate inest, quae natura sua appetitus est rationi obediens, consequitur ut et ipsa, sicut voluntas, in bono versetur rationi consentaneo.” *Libertas, praestantissimum*, in ASS 20 (1887) 595.

⁷ Vö. „Si obiectum sit medium, tunc est proportionatum voluntati, si praesupponit intentionem boni finis et ei conformatur et adequatur.” IBRÁNYI F., *Ethica*, 39.

a vallásosság erényével és dogmatikailag lehetetlen. Ráadásul a vallás megléte az összes erény gyakorlását tökéletesíti, sőt, nem lehetséges az erény gyakorlása az igaz vallás gyakorlása nélkül. Így a vallás elhagyása, vagy egy helytelen vallás követése éppen, hogy nem valódi szabadság, hanem, mivel az ellenkezik az ember természetével, a szabadság elhagyása. Tévedés volna azt állítani – tanította Leó pápa – hogy az államnak nem volna semmi köze a vallási kérdésekhez, és minden vallás számára ugyanazt a tiszteletet kellene biztosítania. Az államnak kötelessége felismernie az igaz vallást és azt támogatnia. Ha minden vallás iránt egyformán viseltetne az állam, az majdhogynem azt jelentené, hogy istentagadóvá válik. A szólás és a sajtó szabadsága sem lehet korlátlan, hiszen senkinek sincs joga igaztalan, vagy erkölcstelen dolgokat terjeszteni, vagy népszerűsíteni. A tanítás szabadsága szintén óvatosságot feltételez, hiszen a tanítónak csakis az igazságot szabad tanítania, már csak a tanítványaira való tekintettel is. A lelkiismereti szabadságnak két fajtáját különböztette meg a *Libertas* enciklika. Az első szerint bárkinek joga volna Istent tisztelni, vagy nem tisztelni. Ezt az Egyház nem fogadhatja el. A második értelmezésben bárkinek joga van Isten parancsait lelkiismeretének sugallatai szerint teljesíteni. Ez utóbbit az Egyház mindig is támogatta, és kívánta annak társadalmi előmozdítását is.

Az egyes modern szabadságjogokat az Egyház a gyakorlatban sokkal korlátozottabban engedte meg, mint a kor jog- és államfilozófiái, és azokat soha nem értelmezte korlátlanul. Ezek a különbségek azt eredményezték, hogy a korabeli Egyház és az egyes államok ugyanazokon a fogalmakon nem, vagy nem egészen ugyanazt értették a gyakorlatban. Az Egyház felfogása szerint az egyes szabadságjogoknak a természetes ész által felismert isteni és természeti törvény mindig határt kell, hogy szabjon. A kinyilatkoztatott és a metafizikai igazságot el nem ismerő filozófiák számára ez a korlát ismeretlen maradt. Éppen itt merül fel a természetjog értelmezésének kérdése. Hiszen annak fogalmát sokan, sokféleképpen használták az európai gondolkodás történetében, nem mindig ugyanazt értve alatta. A fogalom jelentésének módosulása, meglátásom szerint ismét az egyházi államértelmezés és a modern államfilozófiák távolodásának egyik oka volt.

XIII. Leó pápa Aquinói Szent Tamás természetjogról szóló tanítását követte. Szent Tamás abból indult ki, hogy az ember Isten képmása. Istenképiségének az értelem és a szabad akarat a legfontosabb jegyei. Létezésének formális oka és célja (*causa formalis, causa finalis*) ugyanaz, hogy ti. a tökéletességre jusson. Léte tehát, mint minden létező léte, benne van a teremtői akaratban. Isten örök törvénye (*lex aeterna*) nem más, mint Isten tudása és első oka (*causa prima*) mindennek, ami létezik. Ez a törvény egyben a világ rendje: az Isten által megalkotott világban az örök törvény megjelenése a teremtett természeti törvény (*lex naturalis*), amely minden értelem nélküli és értelmes teremtmény számára normaként szolgál. A létezés ténye (metafizika)

megköveteli a létezés mikéntjét (természeti törvény). Ezt a törvényt, az ember, mint értelmes létező képes felismerni (elméleti ész) és eszerint cselekedni (gyakorlati ész).⁸ A természetjog (*ius naturale*) klasszikus fogalma a természeti törvénynek a közösségi élet szabályozására történő alkalmazását jelenti.

Szent Tamásnál a természeti törvény nem egyszerűen Isten akaratának pozitív törvénné rendezett formája. A *lex aeterna* Isten lényege és Isten értelme, a *lex naturalis*, pedig az embernek ebből az értelem által való részesedése, így egyben az ember létezésének az elve. Hugo Grotius természetjog-elmélete fogalmilag nem mondott ellent Szent Tamás elképzelésének, de a hangsúlyokat áthelyezte, ezért tartalmilag már elmozdulást jelentett. Grotius alapvetése az „*etsi Deus non daretur*”, vagyis Isten zárójelbe tévése akkor, amikor a természeti törvényről gondolkodunk.⁹ Ez egyben a természetes és az örök törvény közötti szakadás, az elvont emberi ész autonómiája, és egy individualista természetjog alapján álló etikai racionalizmus megteremtése.

Állítom, hogy a szabadság, a szabadságjogok és éppen ezért az Egyház szerepének értelmezése körül kialakult eltérő nézetek háttérében meghúzódik a természetes erkölcsi törvény módosuló értékelése. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az Egyház soha nem tekinthet el az egyes erkölcsi szabályok mögött meghúzódó metafizikai, vagy akár természetfeletti megalapozástól, melytől a modern államok jogalkotása eltekintett.

Végezetül néhány szót kell még ejtenünk ebben az összefoglalóban az Egyház demokráciához való hozzáállásáról. A fent megjelölt témák (szuverenitás fogalma, állam és Egyház szétválasztásának értékelése, emberi személy fogalma, természetjog fogalma, egyes szabadságjogok értelmezése) után meg kell említenünk egy olyat is, amiben viszonylagos közeledés volt tapasztalható a vizsgált korban az egyházi és az állami értelmezés között. XIII. Leó pápa egyes írásaiban (*Au milieu des sollicitudes* enciklika, 1892; *Notre consolation* levél, 1892; *Graves de communi* enciklika, 1902.) kifejezetten kérte ugyanis a katolikus politikusokat, hogy fogadják el a demokráciát, és alakítsák ki annak katolikus értelmezését. Nem ragaszkodott a hatalom eredetét leíró elmélet alapján a monarchiához, mint egyetlen lehetséges államformához.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a dolgozatban ismertetett témák egyes értelmezései között nem lehet, vagy nagyon nehéz közös álláspontra jutni. Ennek – meglátásom szerint – az oka, hogy az Egyház értelmezései sajátos szemponttal közelítenek a megjelölt témákhoz. Ez a

⁸ Vö. ROMMEN, H., *Die ewige Wiederkehr des Naturrechts*, Verlag Jakob Henger, Leipzig 1934, 47-65.

⁹ Ennek előzményei között meg kell említenünk az elsősorban Amerika felfedezése kapcsán születő elméleteket az úgynevezett *ius gentium*-ról, vagyis a népek jogáról (Francisco de Vittoria). Abban a helyzetben ki kellett ugyanis dolgozni egy rendszert, amely független a kinyilatkoztatástól és minden emberre érvényes. A népek joga elméletek az észjogi elméletek előfutárai. Vö. ROMMEN, *Die ewige Wiederkehr*, 84-85.

sajátos tárgyalási szempont – melyet a nem keresztény elképzelések nem tudnak elsajátítani – az objektív igazság létezésének elfogadása, valamint a hit szempontja. A hívő ember számára az erkölcsnek sajátos metafizikai, illetve természetfeletti megalapozása van, amitől a hívő gondolkodó nem tekinthet el, még akkor sem, ha társadalomfilozófiai kérdésekről van szó.

Irodalomjegyzék

Cikkek:

- ACSAY A., *A lelkiismereti szabadság*, in *Hittudományi Folyóirat* 7 (1896) 466-473.
- AUBERT, R., *Die Religionsfreiheit von „Mirari vos” bis zum „Syllabus”*, in *Concilium* 1 (1965) 584-591.
- BEA, A., *Die Kirche und die Religionsfreiheit, Ein Kommentar zur Konzilerklärung über die Religionsfreiheit*, in *Stimmen der Zeit* 177 (1966) 241-253.
- BEA, A., *Religiöse Freiheit und Wandlungen der Gesellschaft*, in *Stimmen der Zeit* 173 (1964/65) 321-333.
- BEVENOT, M., *Thesis and hypothesis*, in *Theological Studies*, 15 (1954) 440-446.
- BÖCKENFÖRDE, E.-W., *Die Bedeutung der Konzilerklärung über die Religionsfreiheit*, in *Stimmen der Zeit* 111 (1986) 303-312.
- BÖCKENFÖRDE, E.-W., *Religionsfreiheit als Aufgabe der Christen*, in *Stimmen der Zeit*, 176 (1965) 199-212.
- CSERTÓ GY., *A jogrend felépülése Szent Tamásnál*, in *Bölcséleti Közlemények* 10 (1944) 1-9.
- ERDŐ P., *A vallásszabadság egyházi jogi szempontból*, in Uő., *Az élő egyház joga*, Budapest 2006, 136-142.
- ERRÁZURIZ, M., C., J., *La persona nell'ordinamento canonico*, in *Ius Ecclesiae* 10 (1998) 3-36.
- HUNTINGTON, S., P., *The Clash of Civilizations?*, in *Foreign Affairs*, 72 (1993. nyár) 22-49.
- GARRISSON, J., *Bancal, imparfait, exceptionnel: l'Édit de Nantes*, in *Réforme* 23 (1985) 11-14.
- KOZÁRI GY., *Az Egyház és a demokrácia*, in *Bölcséleti Folyóirat* 21 (1906) 56-80.
- KÜHNELT-LEDDIHN, E. VON, *Katholische Toleranz*, in *Wort und Wahrheit* 4 (1949) 342-353.
- LECLERC, J., *Die Religionsfreiheit im Lauf der Geschichte*, in *Concilium* 2 (1966) 567-575.
- MURRAY, J., C., *Die Erklärung über die Religionsfreiheit*, in *Concilium* 2 (1966) 319-326.
- MURRAY, J., C., *Leo XIII: Two Concepts Of Government*, in *Theological Studies* 14 (1953) 551-567.

- MURRAY, J., C., *Leo XIII: Separation of Church and State*, in *Theological Studies* 14 (1953) 145–314.
- MURRAY, J., C., *Leo XIII on Church and State: The General Structure of the Controversy*, in *Theological Studies* 14 (1953) 1–30.
- MURRAY, J., C., *Leo XIII: Two Concepts of Government: Government and the Order of Culture*, in *Theological Studies* 15 (1954) 1–33.
- MURRAY, J., C., *The Church and Totalitarian Democracy*, in *Theological Studies* 14 (1952) 525–63.
- PACZOLAY P., *A legfőbb hatalom eredete (Újkori államelméletek)*, in *Rubicon* VIII/72 (1997) 25-29.
- PACZOLAY, P., *Az állam és egyház elválasztásának magyar modellje*, in *Világosság* 2002/8-9, 104-112.
- PRIBILLA, M., *Dogmatische Intoleranz und bürgerliche Toleranz*, in *Stimmen der Zeit* 144 (1949) 27-40.
- PUSKÁS A., *A szabadság értelmezései és etikai rendszerek*, in *Teológia* (2004. 1-2) 55-75.
- RATZINGER, J., HABERMAS, J., *Ami megelőzi a politikát. A szabadelvű társadalom erkölcsi alapjairól*, in *Mérleg* 40 (2004/1) 71-90.
- RÉZBÁNYAY J., *XIII. Leó pápasága*, in *Bölcséleti Folyóirat* 4 (1893) 17-41.
- ROKAY Z., *Egy orvos az etikáról, Istenről és a vallási türelemről*, in *Teológia* 2004/3-4., 165-173.
- SANKOVICS I., *A lelkiismeretszabadság*, in *Bölcséleti Folyóirat* 18 (1903) 523-554.
- SANKOVICS I., *A lelkiismeretszabadság*, in *Bölcséleti Folyóirat* 19 (1904) 1-71.
- WOJAK, T., *A lengyel reformáció döntő eseménye, A Varsói Konföderáció 1573-ban*, in *Theológiai Szemle* 21-23 (1974/1-2) 79-86.

Monográfiák:

- ACERBI, A., *La Chiesa nel tempo. Scurdi sui progetti di relazioni tra Chiesa e società civile negli ultimi cento anni*, Vita e pensiero, Milano 1979.
- ADRIÁNYI G., *Az egyháztörténet kézikönyve*, Szent István Társulat, Budapest 2001.
- BAXLEY, A., M., *Kant's theory of virtue*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- BEDOUELLE, G., *La storia della Chiesa*, Jaca Book, Amateca manuali di teologia cattolica, Milano 1993
- BERGA, A., *Un prédicateur de la Cour de Pologne sous Sigismond III*, Société française d'impression, Paris 1916.

- BILLOT, L., *De Ecclesia Christi*, Ex Typographia Polyglotta, Roma 1903.
- BITA D., *A katolika egyház isteni szervezete*, „Hunyadi Mátyás” Intézet, Budapest 1883.
- BOLBERITZ P., GÁL F., *Aquinói Szent Tamás filozófiája és teológiája*, Ecclesia, Budapest 1987
- BRANDT, G. *Historie der Reformatie en andere kerkeleyke Geschiedenissen in en de Nederlanden*, Amsterdam 1677.
- BULTMANN, R., *Az Újszövetség teológiája*, Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- CAREY, D., *Locke, Shaftesbury, and Hudcheson, Contesting Diversity in the Enlightenment and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- CATHREIN, Gy., *Erkölcshölselet I- II.*, A csanád-egyházmegyei sajtó nyomása, Temesvár 1901.
- CATHREIN, V., *Der Socialismus*, Herder'sche Verlagshandlung, Freiburg in Breisgau 1898.
- CASSIRER, E., *Kant élete és műve*, Osiris Kiadó, Budapest 2001.
- CASSIRER, E., *Rousseau, Kant, Goethe*, Atlantisz Kiadó, Budapest 2008.
- CAYGILL, H., *A Kant Dictionary*, UK: Blackwell Reference, Oxford 2000.
- CHADWICK, O., *A History of the Popes 1830-1914*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- COLMAN, J., *John Locke's Moral Philosophy*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1983.
- D'AMORE, B., (a cura di), *Tommaso D'Aquino nel I centenario dell'enciclica „Aeternae Patris”*, Società Internazionale Tommaso D'Aquino, Roma 1979.
- DRUFFEL, A., BRANDI, K., *Briefe und Akten zur Geschichte des 16. Jahrhunderts*, Hrg. Bei der königlichen Akademie der Wissenschaft, München 1896.
- DUBNOV, S., *A zsidóság története*, Gondolat Kiadó, Budapest 1991.
- EICHMANN, E., *Königs- und Bischofsweihe*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1928.
- FÜLÖP E., OCSKAY GY., POGONYI SZ., (szerk.) *Szabadság és/vagy egyenlőség, Tocqueville tanulmányok*, Politikai Filozófia Közhasznú Alapítvány, Pilismarót 2006.
- GILSON, E., *A középkori filozófia szelleme*, Paulus Hungarus/Kairosz, Budapest 2000.
- GRIM, B., J., FINKE, R., *The Price of Freedom Denied*, Cambridge University Press, New York 2011.
- GRASSI, O., *Il filosofo e la fede*, Rusconi, Milano 1989.
- GUERRIERO, E., (a cura di) *La Chiesa e la modernità*, Famiglia Cristiana, Milano 2005.
- GUERRIERO, E., (a cura di) *I cattolici e la questione sociale*, Famiglia Cristiana, Milano 2005.
- GUTTMANN, J., *Kants Gottesbegriff*, Kantstudien, Ergänzung im Auftrag der Kantgesellschaft, 1906, reprint Würzburg 1970.

- HAENCHEN, E., *Die Apostelgeschichte*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1959.
- HALMAI G., TÓTH G., A., *Emberi jogok*, Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- HAMER, J., CONGAR, Y., *Die Konzilerklärung über die Religionsfreiheit*, Verlag Bonifatius-Druckerei, Paderborn 1967.
- HASSE, J., G., *Letzte Äußerungen Kants von einem seiner Tischgenossen*, Königsberg 1804.
- HORVÁTH S., *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál*, Szent István-Társulat, Budapest 1944.
- HORVÁTH P., *Philosophia perennis, a modern katolikus gondolkodás története*, Kairosz Kiadó, Budapest 2008.
- HÖFFNER, J., *Christliche Gesellschaftslehre*, Presseamt des Erzbistums Köln, Köln 1975.
- HUNT, G. (ed.), *The Writings of James Madison*, G. P. Putman's Sons, New York 1901.
- HUNTINGTON, S., P., *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*, Európa Kiadó, Budapest 2008.
- HUSZÁR E., *A katolikus házasságjog rendszere*, Szent István-Társulat, Budapest 1928.
- IBRÁNYI F., *Ethica secundum S. Thomam et Kant*, Collegio Angelico, Roma 1931.
- KECSKÉS P., *A keresztény társadalomszemlélet irányelvei*, Jel Kiadó, Budapest 2001.
- KECSKÉS P., *A bölcsélet története főbb vonásaiban*, Szent István-Társulat, Budapest 1943.
- KENDEFFY G., *Mire jó a rossz? Lactantius teológiája*, Kairosz Kiadó, Budapest 2006.
- KNÖPFLER, A., *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Herder, Freiburg in Breisgau 1920.
- KRÁNTZ M. (ed.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából 1962-2002*, Szent István Társulat, Budapest 2002.
- KRZYSZTECZKO, H., (Hrsg.) *Europa christlich gestalten, Festschrift für Prof. Dr. Lothar Roos zum Abschluss seines Wirkens an der Schlesiischen Universität*, Drukarnia Archidiecezjalna w Katowicach, Katowice 2005.
- LECLER, J., *Geschichte der Religionsfreiheit I-II.*, Schwabenverlag, Stuttgart 1965.
- LECLER, J., *Histoire de la tolérance au siècle de la réforme*, Les Presses de L'Université Laval, Paris 1955.
- LLOYD THOMAS, D., A., *Routledge Philosophy Guide Book to Locke on Government*, Routledge, London-New York 1995.
- LUDASSY M., *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, Gondolat Kiadó, Budapest 1975.
- LUSTIGER, J.-M., *Emberhez méltón*, Vigília Kiadó, Budapest 1997.
- MACK, E., *John Locke*, Continuum International Publishing Group, London-New York 2009.

- MAROTO, P., *Institutiones Iuris Canonici*, Roma 1921.
- MARQUARD, O., *Az egyetemes történelem és más mesék*, Atlantisz Kiadó, Budapest 2001.
- MOÓR GY., *Jogfilozófia*, Püski Kiadó, Budapest 1994.
- MURRAY, J., C., *Religious Liberty: An End and a Beginning*, the Macmillan Company, New York 1966.
- NAGY J., *A filozófia története*, Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest 1927.
- NOTH, M., *Die Welt des Alten Testaments*, Verlag von Alfred Töpelmann, Berlin 1953.
- OTTAVIANI, A., *Institutiones Iuris Publici Ecclesiastici*, Typis Polyglottis Vaticanis, Vatican 1935.
- PIZZORNI, R., *Il diritto naturale della origini a S. Tommaso d'Aquino*, ESD, Bologna 2000.
- PRIETO, V., *Diritto dei rapporti tra Chiesa e società civile*, EDUSC, Roma 2003.
- POHLENZ, M., *Die Stoa II.*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1949.
- RAHNER, H., *Abendlandische Kirchenfreiheit*, Benziger, Einsiedeln 1943.
- ROKAY Z., *Filozófiai antropológia*, Szent István Társulat, Budapest 2000.
- ROMMEN, H., *Die ewige Wiederkehr des Naturrechts*, Verlag Jakob Henger, Leipzig 1934.
- ROSSI, J., P., WREEN, M., *Kant's Philosophy of Religion Reconsidered*, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis 1991.
- RÓZSA H., *Isten a kezdet és a vég*, Szent István Társulat, Budapest 2010.
- SANDBACH, F., H., *The Stoics*, Bristol University Press, Bristol 1989.
- SAFLEY, T., M. (ed.), *A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World*, Brill, Leiden–Boston 2011.
- SÁRY P., *Pogány birodalomból keresztény birodalom*, Szent István Társulat, Budapest 2009.
- SCHNACKENBURG, R., *Die Kirche im Neuen Testament*, Herder, Freiburg-Basel-Wien 1963.
- SHERIDAN, P., *Locke, A Guide for the Perplexed*, Continuum International Publishing Group, New York-London 2010.
- STEPHANI, J., *Institutiones Iuris Canonici*, Frankfurter Ausgabe 1612.
- STRAUSS, L., *Természetjog és történelem*, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest 1999.
- SZVORÉNYI M., *Ius publicum*, Typis Michaelis Sammer, Wetzprimii 1803.
- TAPARELLI D'AZEGLIO, L., *Saggio teoretico di diritto naturale appoggiato sul fatto*, Livorno 1851.
- TARQUINI, C., *Iuris ecclesiastici publici*, Ex typographia poliglotta, S. C. De Propaganda Fide, Roma 1896.
- TORELL, J.-P., *Aquinói Szent Tamás élete és műve*, Osiris Kiadó, Budapest 2007.
- TÖRÖK J., *Egyetemes egyház-történelem I.*, Szent István Társulat, Budapest 1999.

- VANYÓ L., *Az ókeresztény egyház irodalma I.*, Szent István Társulat, Budapest 2000.
- VERMEERSCH, A., *Die Toleranz*, Herdersche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau 1914.
- VOEGELIN, E., *The New Science of Politics*, University of Chicago Press, Chicago 1952.
- WEBER, W., *Kirche und Demokratie, Kirche und Demokratie*, Katholische Soziallehre in Text und Kommentar, Heft 9., Köln 1978.
- WENZEL G., *Európai jogtörténet*, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Buda 1870.
- WINSNES, A., H., *Jaques Maritain, Saggio di Filosofia Cristiana*, Società Editrice Internazionale, Torino 1960.
- WOLFF, H., W., *Az Ószövetség antropológiája*, Harmat Kiadó, Budapest 2003.

Lexikonok:

- BRUGGER, W. (szerk.), *Filozófiai lexikon*, Szent István Társulat, Budapest 2005.
- DÖPP, S., GEERLINGS, W., *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Herder, Freiburg- Basel-Wien 2002.
- FITZGERALD, A., *Agostino, Dizionario enciclopedico*, Città Nuova, Roma 2007.
- GERÓ L., (szerk.) *A Pallas nagy lexikona*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest 1893-1900.
- HÜNERMANN, P., HILBERATH, B., J., (Hrsg.) *Herders theologischer Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, Herder, Freiburg-Basel-Wien 2005.
- HÖFER J., RAHNER, K., (Hrsg.) *Lexikon für Theologie und Kirche, zweite, völlig neu bearbeitete Auflage, Das zweite Vatikanische Konzil, II.*, Herder, Freiburg-Basel-Wien 1967.
- KITTEL, G., BAUERNFEIND, O., (Hrsg.) *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Kohlhammer, Stuttgart 1957.
- MARTHALER, B., L., (ed.) *The New Catholic Encyclopedia*, Thomson/Gale, Washington, D.C. 2003.
- RAHNER, K., (Hrsg.) *Sacramentum mundi*, Herder, Freiburg-Basel-Wien 1969.
- REICKE, B., ROST, L., (Hrsg.) *Biblisch-historisches Handwörterbuch*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1966.

Pápai megnyilatkozások:

- III. INCE, Decr., *Licet perfidia Iudeorum*, 1199.IX.15., in DH 772-773.
- *Acta Gregorii XVI*, Ausg. Bernasconi, Roma 1901.

- *Acta Pii IX.*, Graz 1971.
- XVI. Gergely, Enc., *Mirari vos*, 1832.08.15., in *Acta Gregorii XVI*, Ausg. Bernasconi, Roma 1901, 169-174., valamint ASS 4 (1868) 336-345. Vö. továbbá DH 2730-2732.
- XVI. Gergely, Enc., *Singulari nos*, 1834. 06. 25., in *Acta Gregorii XVI*, Ausg. Bernasconi, Roma 1901, 434.
- XIII. Leó, Enc., *Aeterni Patris*, 1879.08.04., in ASS 20 (1879) 97-115.
- XIII. Leó, Enc., *Au milieu des sollicitudes*, 1892. 02. 16., in ASS 24 (1891/92) 519-529.
- XIII. Leó, Litt. *Cum multa sint*, 1882.12.08., in ASS 15 (1882) 241-246.
- XIII. Leó, Litt. *Da grave sventura*, 1886.08.22, in ASS 11 (1878) 274-283.
- XIII. Leó, Enc., *Diuturnum illud*, 1881.06.29., in ASS 14 (1881) 3-14.
- XIII. Leó, Enc., *Graves de communi*, 1901. 01.18., in ASS 33 (1900/1) 385-396.
- XIII. Leó, Enc. *Immortale Dei*, 1885.11.01., in ASS 18 (1885) 161-180.
- XIII. Leó, Enc. *Libertas praestantissimum*, 1888.06.20., in ASS 20 (1887/88) 593-613., magyarul KIS J., (ford.) in *Bölcséleti Folyóirat* 3(1888) 379-404.
- XIII. Leó, Litt. *Notre consolation*, 1892.05.03., in ASS 24 (1891/92) 641-647.
- XIII. Leó, Ep. *Pastoralis vigilantiae*, 1891.06.25., in ASS 24 (1891/92) 65-70.
- XIII. Leó, Enc., *Quod apostolicis muneris*, 1878.12.28., in ASS 11 (1878), 372-379.
- XIII. Leó, Enc. *Quod multum*, 1886.08.22, in ASS 19 (1886/87) 97-106.
- XIII. Leó, Enc., *Rerum novarum*, 1891.05.15. in ASS 23 (1890/91) 641-670.
- XIII. Leó, Enc. *Sapientiae christianae*, 1890.01.10., in ASS 22 (1889/90) 385-404.
- VI. Piusz, Litt., *Quod aliquantum*, 1791.03.10., in http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1791-03-10_SS_Pius_VI_Quod_Aliquantum_IT.doc.html
- IX. Piusz, Enc., *Quanta cura*, 1864.12.08., in ASS 3 (1867) 160-168.
- IX. Piusz, Syllabus, 1864.12.08., in ASS 3 (1867) 168-176.
- IX. Piusz, *Quis pluribus*, 1846.11.09., in *Acta Pii IX*, Roma 1854, 1/I, 6-13.
- X. Piusz, MP., *Normas fundamentales actionis christianae popularis*, 1903. XII. 18, in ASS, 26 (1903-04) 339-345.
- COMMISSIONE TEOLOGICA INTERNAZIONALE, *Alla ricerca di un'etica universale (2009)*, in http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20090520_legge-naturale_it.html

- HITTANI KONGREGÁCIÓ, *Dominus Jesus, nyilatkozat Jézus Krisztus és az Egyház egyetlen és egyetlen üdvözítő voltáról*, 2000. VIII. 6, in *AAS*, 92 (2000) 742-765, magyarul: Római Dokumentumok, Szent István Társulat, Budapest 2000.

Forrásművek:

Ókor, középkor:

- ABAELARDUS, *Ethica Seu Liber Dictus Scito Te Ipsum*, in PL CLXXVIII, 633-678A.
- SZENT AMBRUS, *De fide ad Gratianum Augustum*, in PL XVI, 527-698C.
- SZENT ÁGOSTON, *Contra epistolam Manichei quam vocant Fundamenti*, in PL XLII, 173-206.
- SZENT ÁGOSTON, *Contra epistulam Parmeniani*, in PL XLIII, 315-63.
- SZENT ÁGOSTON, *Contra Faustum*, in PL XLII, 207-518.
- SZENT ÁGOSTON, *De Civitate Dei*, in PL 41, 11-673.
- SZENT ÁGOSTON, *De gratia Christi et de peccato originali contra Pelagium et Coelestinum*, in PL XLIV, 359-410.
- SZENT ÁGOSTON, *De Natura Et Gratia Ad Timasium Et Jacobum Contra Pelagium* in PL XLIV, 247-290.
- SZENT ÁGOSTON, *De Perfectione Iustitiae Hominiis*, in PL XLIV, 291-318.
- SZENT ÁGOSTON, *Retractationes*, in PL XXXII, 581-656.
- SZENT ÁGOSTON, *De Spiritu et littera*, in PL XLIV, 199-246.
- SZENT ÁGOSTON, *De vera religione*, in PL XLIV, 121-172.
- AQUINÓI SZENT TAMÁS, *Summa Theologica*, Editio altera romana, BARDI, J., (ed.) 1927.
- ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS, *De Sacerdotio*, in PG XLVIII, 623-691.
- ATHÉNAGORASZ, *Kérvény a keresztyénekről*, in PG VI, 890-973.
- CESARIAI EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica*, in PG XX, 45-904.
- CESARIAI EUSEBIUS, *Vita Costantini*, WINKELMANN, F. (ed.), Berlin, 1975., valamint PG XX, 905-1252.
- CICERO, M., T., *Pro Flacco*, CAR. FRID. AUG. NOBBE (ed.), Lipsiae 1827.
- SZENT CIPRIÁN, *Liber de Unitate Ecclesiae*, in PL IV, 493-520, magyarul: *A katolikus Egyház egységéről*, (ford. LADOCSEI G.), in *Ókeresztény Írók 15*, 241-266.
- CHARTRES-I SZENT IVÓ, *Decretum*, in PL CLXI, 48-1022.
- CLAIRVAUX-I SZENT BERNÁT, *Epistolae*, in PL CLXXXII, 67-662A.

- CLAIRVAUX-I SZENT BERNÁT, *Sermones in Cantica Cantorum*, in PL CLXXXIII, 785-1198A.
- I. Geláziusz, *De anathematis vinculo*, in PL LIX, 108-109.
- JOSEPHUS, *Jewish Antiquities*, Books XII-XIV, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1964.
- SZENT JUSZTINOSZ, *I. Apológia*, in PG VI, 327-440.
- LACTANTIUS, *Divinarum Institutionum I-VII*, in PL VI, 111-822A.
- LACTANTIUS, *Epitome Divinarum Institutionum ad Pentadium Fratrem*, in PL VI, 1017-1094A.
- ORIGENES., *Contra Celsum*, in PG XI, 651-1361., magyarul: ÓRIGÉNÉSZ, *Kelzsoz ellen* (ford. SOMOS R.), Kairosz Kiadó, Budapest 2008.
- RAYMUNDUS LULLUS, *Disputatio clerici et Rymundi phantastici*, Pariser Ausgabe 1499.
- REIMS-I HINKMÁR., *De divortio Lotharii Regis et Tetbergae Reginae*, in PL CXXV, 619-722D.
- SZENTVIKTORI HUGÓ, *De Sacramentis*, in PL CLXXVI, 173-618B.
- TACITUS, *Évkönyvek*, in *Tacitus összes művei II.*, (ford. BORZSÁK, I.) Európa Könyvkiadó, Budapest 1980.
- TERTULLIÁNUSZ, *Ad Scapulam*, in PL I, 697-706.
- TERTULLIÁNUSZ, *De patientia*, in PL I, 1249-1274A.
- TERTULLIÁNUSZ, *Apologeticus Adversus Gentes Pro Christianis*, in PL I, 257-536A.

Újkor:

- ALTHUSIUS, J., *Politica methodice digesta*, Carney, F., S., (transl.), Elazar, D., J., (introd.), Liberty Press, Indianapolis, 1995.
- HUGO GROTIUS, *A háború és a béke jogáról 1-3.*, (ford. HARASZTI GY, BRÓSZ R., DIÓSDI GY., MURAKÖZY GY.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1960.
- KANT I., *Vallás a tiszta ész határain belül*, (ford. VIDRÁNYI K.,) Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
- KANT, I., *A filozófiában újabban meghonosodott előkelő hangnemről*, 1776. Magyarul NYIZSNYÁNSZKI F. (szerk.), in DERRIDA, J., KANT, I., *Minden dolgok vége*, Századvég Kiadó – Gond Kiadó, Budapest 1993.
- KANT, I., *A tiszta ész kritikája*, (ford. KIS J.,) Atlantisz Kiadó, Budapest 2004.
- KANT, I., *A gyakorlati ész kritikája*, (ford. PAPP Z.,) Ictus Kiadó, Szeged, 1998.
- KANT, I., *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, (ford. BERÉNYI G.,) Gondolat Kiadó, Budapest 1991.

- KANT, I., *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről*, (ford. SÁNDOR P.) Oesmey Nyomda, Békéscsaba 1926.
- KANT, I., *Történelemfilozófiai írások*, Ictus Kiadó, Szeged 1997.
- KANT I., *Prekritikai írások*, (szerk. ÁBRAHÁM Z.) Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- LOCKE, J., *Első traktátus a kormányzatról*, (ford. KONTNER L.), in UŐ., *A vallási türelemről*, Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest 2003.
- LOCKE, J., *Essays on the Law of Nature*, in *Locke: Political Essays*, (ed. GOLDIE, M.), Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- LOCKE, J., *Értekezés az emberi értelemről*, (VASSÁNYI M.) Osiris, Budapest 2003.
- LOCKE, J., *Levél a vallási türelemről*, (ford. HALASY KUN J.), 5, in UŐ., *A vallási türelemről*, Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest 2003.
- LOCKE, J., *Tanulmány a vallási türelemről*, (ford. KONTNER L.), in UŐ., *A vallási türelemről*, Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest 2003.
- ROUSSEAU, J.-J., *Emil avagy a nevelésről*, (ford. GYÓRY J.), Papirusz Book, Budapest 1997.
- TOCQUEVILLE, A., de., *Az amerikai demokrácia*, (1835/40), (ford. ÁDÁM P.) Európa Kiadó, Budapest 1993.
- TOCQUEVILLE, A., de., *A régi rend és a forradalom*, (1856), (ford. HAHNER P.) Atlantisz Kiadó, Budapest 1994.